

થરાદના રવિ-ભાણ સંપ્રદાયના સંત કવિ શ્રી મોરારસાહેબ

ભાણ ઉગ્યા રવિ પરકાશાયે,

ખીમ, ત્રિકમ અભય મુક્તિદાતા,

મોરારસાહેબના ચરણે હરી....

ભાણ થયે રવિ ઉજ્વલા, રવિ એ ઉજળા મોરાર,

આતમકક્ષાને ઉજ્વલ ભયા, રવિ - ભામ દાતાર.

❖ પ્રસ્તાવના :-

ભારતીય ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિમાં સંતો અને કવિઓનું અગત્યનું પ્રદાન સ્થાન છે. ભારતીય પ્રાચીન પરંપરાને સંતો, મહંતો અને કવિઓએ સાચવી છે. ભારતીય પ્રાચીન પરંપરાને અનુસરીને સમાજ આ પરમ સંતો, મહંતોને આદરણીય-વંદનીય માની રહ્યો છે અને તેમના વચનનું પાલન કરી, તેમને આદર્શ બનાવીને જીવન જીવી રહ્યો છે. ગુજરાતના સંતો-મહંતોએ ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ધરોહરને સાચવી છે, ઉજાળી છે અને ઉલ્લાસી છે. આ સંતો-મહંતોમાં સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય, વૈષ્ણવ સંપ્રદાય અને રવિ-ભાણ સંપ્રદાયના સંતોનું અગત્યનું પ્રદાન રહ્યું છે. રવિ-ભાણ સંપ્રદાયમાં અનેક સંતો થઈ ગયા છે. આ સંપ્રદાયના સંતો "સાહેબ"ના નામથી ઓળખાય છે. રવિ-ભાણ સંપ્રદાયના સંતોમાં 'મોરારસાહેબ' અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. થરાદના આ સંતનું નામ આજે પણ હોંશે-હોંશે અને શ્રદ્ધાથી લેવામાં આવે છે.

❖ જીવન પરિચય :-

મોરારસાહેબનું મૂળનામ માનસિંહજી વાઘેલા હતું.

બનાસકાંઠા જિલ્લાના સુઈગામ તાલુકાના મોરવાડામાં પિતા ખાનજી વાઘેલા અને માતા લખમાબાઈને ત્યાં માનસિંહજી વાઘેલાનો જન્મ ઈ.સ. ૧૭૫૮માં (વિક્રમ સંવત - ૧૮૧૪) થયો હતો. માનસિંહજી ક્ષત્રિયકુળના વાઘેલા પરિવારના રાજકુંવર હતા. તેમનું બાળપણ મોરવાડા અને થરાદમાં વિત્યું હતું. તેમના જન્મના બીજા વર્ષે જ મોરવાડા ગામથી પિતાશ્રી ખાનજી વાઘેલાએ થરાદ આવીને વસવાટ કર્યો અને થરાદની ગાદી પ્રાપ્ત કરી. તેઓ કૃષ્ણના પરમ ભક્ત હતા.

❖ વૈરાગ્યના માર્ગે :-

રવિ કા લાલ મોરાર, ખિમ કા ત્રિકમ ગંગા.

સમર્થ શિષ્ય સુજાણ, ભક્તિ મે ભાવ અભંગા.

મોરારસાહેબનું બાળપણ થરાદમાં વિત્યું હતું. તેમણે વૈરાગ્યનો માર્ગ સ્વીકાર્યો એના અંગે બે મત પ્રવર્તે છે. (૧) તેમના પિતાશ્રી ખાનજી વાઘેલાને બે રાણીઓ હતી. બીજા રાણીના પુત્રની સાથે ગાદી માટે આંતરકલહ શરૂ થતાં માતા સાથે મોસાળમાં ગયા. મોસાળમાં રવિસાહેબ સાથે સંપર્કમાં આવતાં રવિસાહેબ પાસેથી દીક્ષા લીધી. (૨) યુવાન માનસિંહજીને સંસારમાંથી રસ ઉઠી જતાં માતૃશ્રીની રજા લઈને દીક્ષા લીધી હતી. આ માટે તેમણે એક ભજનની રચના કરી હતી. જુઓ;

(ભજન શિર્ષક :- મૈયા મારો મનવો હુઓ રે બૈરાગી)

મૈયા મારો મનવો હુઓ રે બૈરાગી,
 મારી લય તો ભજનમાં લાગી રે.
 સંસાર ને સાર સર્વે વિસરીયો,
 બેઠો રે સંસારીયો ત્યાગી રે.
 મનવો હુઓ રે બૈરાગી..
 કામને કાજનું એ કાઢવા રે લાગે,
 મનડાની મમતા જાગી રે.
 મનવો હુઓ રે બૈરાગી..
 મંત્ર સજીવન શ્રવણે સાંભળીયો રે,
 મુરલી મધુરી ધૂન લાગી રે.
 મનવો હુઓ રે બૈરાગી..
 રાજ મોરાર ને રવિ ગુરૂ મળીયા,
 ભક્તિ ચરણની માગી રે.
 મનવો હુઓ રે બૈરાગી..

આમ, ઉપરોક્ત કોઈ કારણોસર માનસિંહજી વાઘેલાએ ૨૧ વર્ષની યુવાન વયે ઈ.સ. ૧૭૭૯ (વિક્રમ સંવત :- ૧૮૩૫)માં શેરખીમાં રવિસાહેબ પાસેથી દીક્ષા લીધી અને "મોરારસાહેબ" નામ ધારણ કર્યું.

મોરારસાહેબે ૨૧ વર્ષની યુવાવસ્થાએ દીક્ષા લીધી હતી. તેમણે જામનગર જિલ્લાના ધોલ તાલુકાના ખંભાલિડા ગામે જગ્યાની સ્થાપના ઈ.સ. ૧૭૮૬માં કરી હતી. અહીં તેમણે દરબારગઢ (ગુરૂગાદી) નું નિર્માણ કરાવ્યું હતું. આ જગ્યાની સ્થાપનાની વિગતો દર્શાવતો શિલાલેખ વિક્રમ સંવત - ૧૮૪૩નો મોજુદ છે. મોરારસાહેબનું ખંભાળિયા આજે "મોરાર ખંભાળિયા" તરીકે ઓળખાય છે. મોરારસાહેબે શેષ જીવન અહીં વિતાવ્યું હતું.

❖ મોરારસાહેબની પ્રશિષ્ટ સાહિત્યિક રચનાઓ :-

મોરારસાહેબે ખંભાલિડામાં રહીને ત્યાં ભજનોની રચનાઓ કરી હતી. તેમણે ૬૧ વર્ષની વયે ઈ.સ.૧૮૧૯માં 'ચિંતામણી' ગ્રંથની રચના કરી હતી. આ ઉપરાંત, બારમાસી, જ્ઞાનવૈરાગ્ય પ્રેરક કુંડળિયાં અને શ્રીકૃષ્ણ, શિવ અને રામ વગેરે દેવતાઓનાં સ્તુતિ પદોની રચના કરી હતી. આ ઉપરાંત, તેમણે યોગ, બોધ, ઉપદેશ, વૈરાગ્ય, વિરહભાવ, પ્રેમલક્ષણા ભક્તિમાં પદોની રચનાઓ કરી હતી. તેમણે જ્ઞાનમાર્ગ થી ભક્તિમાર્ગ સુધીના તમામ પ્રકારની સાહિત્યિક રચનાઓ કરી હતી. તેમણે રચેલાં પદોમાં 'પરજ' પ્રકારનાં ભજનો શ્રેષ્ઠ અને ઉચ્ચ કોટિનાં હતાં. તેમનાં ભજનોમાં આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ વ્યક્ત થતી જોવા મળે છે. તેમણે તાડપત્રો અને ભોજપત્રો ઉપર ભજન લખ્યાં હતાં.

મોરારસાહેબ તેમના ગુરૂ રવિસાહેબના સ્મરણ વિના રહી શકતા ન હતા. તેમણે દેહની સ્થિતિની પણ પરવા કર્યા વિના સદ્ગુરૂના જાપ જપ્યા હતા. તેઓ કહેતા કે : 'મને સદ્ગુરૂ વિના જરાય ગોઠતું નથી.' સદ્ગુરૂના વિરહમાં તેમણે સમય પસાર કર્યો હોવાથી સૌથી વધુ પ્રેમવિરહી ભજનોની રચનાઓ કરી હતી. જુઓ :

"જગત છે ઝાંઝવાનું પાણી રે,
રહેશે નહિં નામ નિશાની,
કથા કીર્તનને સદ્ગુરૂ સેવા, મોજું લિયોને માણી"

- ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને નિહાળવા અધીરી બનેલ ગોપીઓ વિશે ઉધ્ધવજી(ઓધા)ને સંબોધીને કહે છે :

➤ કે જો રે સંદેશો ઓધા ! શ્યામને...તમે છો મોયલા આધાર રે,

નીરખ્યા વિના રે મારા નાથ, સૂનો આ લાગે સંસાર રે...

કે જો રે સંદેશો...

દિન દિન દુઃખડાં અતિ ઘણા, જોબન વહ્યાં વહ્યાં જાય રે ;

ગોવિંદા વિના રે ઘેલી ગોપીયું, અગની કેમ રે ઓલાય રે...

કે જો રે સંદેશો...

રતું રે પલટિયું વનડાં કોળિયા, બોલે બાપૈયા રૂડા મોર રે ;

પિયુ પિયુ શબદ સોહામણા, ચિત્તડું નો રિયે મારું ઠોર રે...

કે જો રે સંદેશો...

જીવન ઓધાજી ! મારું જે થકી, અળગા કેમ રે રે વાય રે ;

જળ રે વિછોઈ જેમ માછલી, જળમાં રિયે તો સુખ થાય રે...

કે જો રે સંદેશો...

બળેલાંને શું બાળીએ ? કાનજી વિચારો મનડા માંચ રે ;

દરદીને દુઃખડાં તું દઈશ મા, દરદ સહ્યાં નવ જાય રે...

કે જો રે સંદેશો...

આ રે સંદેશો વ્રજનારનો, વાંચીને કરજો વિચાર રે ;
દરશન દેજો મોરારને, સાનમાં સમજી લેજો સાર રે...
કે જો રે સંદેશો...

- ગુરુજી ! નાવ્યા મારા દીનનો નાથ, આશાયું અમને દઈને રે,
એમ કહીને ગિયા કીરતાર, પાછો ફેરો ન આવ્યા ફરીને રે...
ગુરુજી ! નાવ્યા મારા દીનનો નાથ...૦
ગુરુજી ! જોઉં મારા વા'લાની વાટ, જોગણ હવે થઈને રે,
એમ વન વનમાં ફરું રે ઉદાસ, હાથે જંતર લઈને રે...
ગુરુજી ! નાવ્યા મારા દીનનો નાથ...૦
ગુરુજી ! હરિ મારા હૈયા કેરો હાર, મેરામણનાં મોતી રે,
એમ સરવે સજી શણગાર, વાટું વહાલા જોતી રે...
ગુરુજી ! નાવ્યા મારા દીનનો નાથ...૦
ગુરુજી ! શોકું રે તણો સંતાપ, કહેજો મારા સઈને રે,
ગિરધારી ઘેલા રે થયા છો કાન ! ઝાઝો સંગ લઈને રે...
ગુરુજી ! નાવ્યા મારા દીનનો નાથ...૦
ગુરુજી ! મેલ્યાં મેં તો મા ને બાપ, મોહન તારે માટે રે,
એમ તજીયો સાહેલીનો સાથ, શામળીયો શિર સાટે રે...
ગુરુજી ! નાવ્યા મારા દીનનો નાથ...૦
ગુરુજી ! બોલ્યા રવિ ને ગુરુ ભાણ, ત્રિકમ ! અમને તારો રે
પકડો મોરારની બાંધ, ભવસાગર ઉતારો રે...
ગુરુજી ! નાવ્યા મારા દીનનો નાથ...૦

- લાવો લાવો કાગળિયો ને દોત (૧)

લાવો લાવો કાગળિયો ને દોત, લખીએ હરિને રે ;
એવો શિયો રે અમારલો દોષ , નો આવ્યા ફરીને રે...
લાવો લાવો કાગળિયો ને દોત...૦

વ્હાલા ! દૂધ ને સાકરડી પાઈ, ઉછેર્યા અમને રે ;
હવે વખડાં ઘોળો મા, મા'રાજ ! ઘટે નહીં તમને રે...
લાવો લાવો કાગળિયો ને દોત...૦

હે જી હરજી ! હીરને હીંચોળે રાજ, હીંચોળ્યાં અમને રે,

હવે તરછોડો મા, મા'રાજ ! ઘટે નહીં તમને રે...

લાવો લાવો કાગળિયો ને દોત...૦

હે જી હરજી ! પ્રેમના પછેડા રાજ ! ઓઢાડેલ અમને રે,

હવે ખેંચી લિયો મા, મા'રાજ ! ઘટે નહીં તમને રે...

લાવો લાવો કાગળિયો ને દોત...૦

હે જી વ્હાલીડા ! ઊંડેરા ફૂવામાં આજ, ઉતાર્યા અમને રે,

હવે વરત વાઢો મા, મા'રાજ ! ઘટે નહીં તમને રે...

લાવો લાવો કાગળિયો ને દોત...૦

ગુણલા ગાય છે રવિ ગુરુ ભાણ, ત્રિકમ બેડી તારો રે,

એવી પકડો મોરારની બાંચ, ભવસાગર ઉતારો રે...

લાવો લાવો કાગળિયો ને દોત...૦

➤ અચરજ નજરે આયા સંતો, જલ મેં જ્યોતિ જગાયા સંતો ...

બીના મૂળ એક તરુવર દીઠા, ડાળ પાત નહિ છાંયા

ફળ બિન ફૂલ ફૂલ બિન ફળીયા, તીન લોક છવરાયા

એક અચરજ નજરે આયા ...

વિના પાળ એક પંખી બેઠા, પગ પંખ નહિ કાયા,

વિના ચાંચ હંસા યુગતા હૈ મોતી ગોતી લાયા

એક અચરજ નજરે આયા ...

❖ મોરારસાહેબનું શિષ્યમંડળ :-

મોરારસાહેબ ઇન્દ્રિયાતીત અનુભવ કરતા હતા. આ, ઉપરાંત પ્રેમલક્ષણા ભક્તિમાં અનેક રચનાઓ કરી હતી. જેના કારણે તેમનું શિષ્ય મંડળ ખૂબ જ મોટું બન્યું હતું. તેમના શિષ્યમંડળમાં ધરમશી ભગત, હોથીસાહેબ, ચરણસાહેબ, દલુરામ, દુર્લભરામ, જીવા ભગત (ખત્રી), કરમણ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. તેમણે સર્વધર્મ સમભાવની ભાવના કેળવી હતી. જેના લીધે એમના શિષ્યોમાં હરિજનોને પણ સ્થાન મળ્યું હતું.

"સિંહના ન હોય સૈન, ફાલતું નાં ફરે ટોળાં,

એવા મોરાર સરીખા મહારાજ મળવાના હવે થોડા" - હોથીસાહેબ

મોરારસાહેબના શિષ્ય જીવા ભગત (ટંકારાવાળા) એ 'મોરાર પરચરી'ની રચના વિક્રમસંવત ૧૯૩૦ના ફાગણ સુદ તેરસ (૧૩) ના રોજ કરી હતી. (ઈ.સ.૧૯૭૪) આ ઉપરાંત, જીવા ભગતે 'ગુરુમહિમા' નામે દુહા અને ચોપાઈની રચના વિક્રમ સંવત ૧૯૩૪ના અષાઢ સુદ બીજ (૨)ના રોજ કરી હતી. (ઈ.સ.૧૯૭૮)

આમ, ભારતીય સંસ્કૃતિને સંતોએ ઉજાળી છે. સંતોએ તેને સાચવવા અનેક પ્રયત્નો કર્યા છે. થરાદના સંત કવિ શ્રી મોરારસાહેબ વિશે એમ કહેવાય છે કે : 'ભીષ્મ પિતામહે છ મહિના માટે મૃત્યુને પાછું ધકેલ્યુ હતુ. એમ મોરારસાહેબે જામનગરના રાજા જામ રણમલસિંહના વચન માટે મોતને એક વર્ષ સુધી પાછું ધકેલ્યુ હતું.' આ પ્રસંગે દાસી જીવણે હૈયાથી ઉદ્દગારભર્યા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા. જુઓ :

"ભીષ્મ પિતામહે મહિના છ મૃત્યુને પાછું ઠેલ્યું રે...,
એવા મોરારસાહેબે મહિના બાર મૃત્યુને પાછું ઠેલ્યું રે... "

આ બાર મહિના એક જ ઓરડામાં એક હિંચકા ઉપર બેસીને પસાર કર્યા હતા. જામ રણમલજીના ઘરે વચન પાળવા જવાનું થયું એ સિવાય બહાર પગ પણ મૂક્યો નહતો. આ મહાન સંતે ચૈત્ર સુદ બીજ (૨) વિક્રમ સંવત ૧૯૦૫ (ઈ.સ. - ૧૮૪૯) માં ૯૧ વર્ષની વયે ખંભાળિયા મુકામે જીવંત સમાધિ લીધી હતી. હાલમાં આ સ્થળ મોરારનું ખંભાળિયા તરીકે ઓળખાય છે. આ થરાદના સંત કવિ કાઠિયાવાડમાં પુજાઈ રહ્યા છે. આજે પણ કાઠિયાવાડમાં કર્મભૂમિ બનાવનાર સંત શ્રી મોરારસાહેબ રવિ-ભાણ સંપ્રદાયમાં ઉચ્ચ સ્થાન ધરાવે છે. મોરારસાહેબની સમાધિ અને મંદિર જામનગર જિલ્લાના જામખંભાળિયા મુકામે આવેલું છે.

ધન્ય છે થરાદના વીર ને !

ધન્ય છે કાઠિયાવાડના સંત ને !!

સંદર્ભગ્રંથો

- I. આચાર્ય કનુ, "બનાસની અસ્મિતાનો ઉન્મેષ", નવભારત સાહિત્યમંદિર, અમદાવાદ. આવૃત્તિ - ૨૦૦૮.
- II. કુણિયા મહેશ, "ગુજરાતની અસ્મિતાના આરાધકો", સંસ્કૃતિ પબ્લિકેશન, પાલનપુર. (બ.કાં.) પ્રથમ આવૃત્તિ - ૨૦૧૫.
- III. ગોહિલ (ડૉ.) નાથાલાલ, "મોરાર સાહેબ વાણી અને દર્શન", પ્રકાશન :- પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ, પ્રથમ આવૃત્તિ - ૨૦૦૭.
- IV. રાજ્યગુરુ (ડૉ.) નિરંજન, "સૌરાષ્ટ્રનું સંત સાહિત્ય", ભો.જે.અધ્યયન સંશોધન વિદ્યાભવન, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ. આવૃત્તિ - ૦૧/૦૭/૨૦૦૦
- V. વટાવવાળા હરીશ, "કૃપાસિંધુ સંતો", એમ.એમ. સાહિત્ય પ્રકાશન, આણંદ. પ્રથમ આવૃત્તિ - ૨૦૧૦.

સુથાર પ્રકાશકુમાર ગણપતભાઈ

અનુસ્નાતક વિદ્યાર્થી

ઈતિહાસ વિભાગ

શ્રી અને શ્રીમતી પી. કે. કોટાવાલા આર્ટ્સ કોલેજ

પાટણ